

TRENDY A SMEROVANIE POPULAČNEJ POLITIKY NA SLOVENSKU V ROKOCH 1918 – 1945

PAVOL TIŠLIAR – BRANISLAV ŠPROCHA – EVA
ŠKORVANKOVÁ

TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Trends and Directions in Population Policy in Slovakia, 1918–1945. *Historický časopis*, 2019, 67, 1, pp.83-101, Bratislava.

The paper is concerned with the main changes of direction in population policy in Slovakia in the period 1918–1945. Gradual appearance and deepening of changes in reproductive behaviour in the framework of the demographic revolution was characteristic of this period. The number of births decreased and so did infant mortality. On the other hand, limited possibilities for application outside the primary sector forced many people of productive age to seek employment abroad. The population policy of inter-war Czechoslovakia was contradictory and unsystematic. On the one hand, it strove to raise the birth rate, especially in relation to the very low fertility in the western parts of the state, but on the other it promoted migration to solve the problem of unemployment. After the break up of Czechoslovakia and the formation of the Slovak state, various measures were introduced with the aim of increasing the population. However, these were not intended for the Jewish and Roma populations, which were subjected to racial persecution by law.

Key words: Population policy. Ideas on population. Demographic development. Slovakia. First half of the 20th century.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2019.67.1.4>

Úvodom

Populačná politika je súborom opatrení, ktoré ovplyvňujú reprodukčné správanie obyvateľstva. V najširšom vnímaní ju predstavuje súbor všetkých verejných politík, ktoré komplexne zasahujú do mnohých oblastí života spoločnosti.¹ Patrí sem popri oblasti zdravotníctva a sociálnej starostlivosti (z nej najmä starostlivosť o rodinu a špecificky o deti), migračná politika, ale aj hospodárska politika v celej svojej šírke, ktorej dôsledky mali a majú na vývoj populácie značný

1 TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9 a n. ISBN 9788374906913

vplyv. Významne pôsobí na populáciu aj bytová, školská a kultúrna politika a ich vybrané strategické ciele smerované k rozvoju spoločnosti. Bez významu nie je ani zahraničná politika, ktorá v istých etapách historického vývoja spoločnosti dokonca zohrala rolu jedného z primárnych faktorov.

Formovať účinnú populačnú politiku, ktorá by dokázala ovplyvňovať proces ľudskej reprodukcie pre potreby štátu a spoločnosti,² znamená nájsť vhodné nástroje a zmysluplnú koncepciu smerujúcu k udržateľnosti a určitej stabilizácii populačného vývoja. Populačnú politiku možno realizovať dvoma spôsobmi, ktoré sa zväčša v praxi kombinujú a dopĺňajú. Aktívna populačná politika je cieľavedomým priamym zásahom do života spoločnosti smerovaným buď propopulačne, teda predovšetkým snahami o zvýšenie pôrodnosti, ďalej zlepšovaním úmrtnostných pomerov, ako aj snahami aktívne zasahovať do procesu emigrácie alebo antipopulačne, ak je pre štát a spoločnosť z rôznych dôvodov výhodné znižovanie dynamiky rastu, prípadne stabilizácia počtu obyvateľov. Druhým spôsobom je pasívny prístup k populačnej politike, keď spoločnosť nereaguje alebo reaguje len na vzniknuté podnety a problémy. Častejšie je pre tento prístup charakteristická chýbajúca komplexnejšia koncepcia štátnej populačnej politiky.

Massimo Livi-Bacci poukázal na vplyv legislatívy, sociálnej, hospodárskej a rodinnej politiky, ktoré ovplyvňujú správanie sa obyvateľstva pri prijímaní rozhodnutí, ako napríklad oženit' sa, mať deti alebo rozhodnúť sa pre migráciu v rámci krajiny či smerom do zahraničia. Takto široko definovaná populačná politika potom zahŕňa mnohé aspekty spoločenského života, právne predpisy týkajúce sa manželstva a rozvodu, reguláciu plodenia a antikoncepcie, zákony upravujúce vzťahy medzi rodinnými príslušníkmi a postavenie žien, opatrenia sociálnej politiky na ochranu matiek a detí i ustanovenia na zlepšenie ekonomického postavenia rodiny.³ Súbor rozličných opatrení pritom môžeme rozdeliť do troch väčších skupín: 1) opatrenia chrániace individuálne práva; 2) opatrenia upravujúce nerovnosti medzi rôznymi skupinami obyvateľstva; 3) opatrenia preferujúce určitý typ správania, pričom v populačných politikách sa akcentuje predovšetkým posledná skupina opatrení.⁴

Problematika populačnej politiky v celej svojej šírke tak predstavuje rozsiahly komplex rôznych opatrení, smerovaných do rôznych spoločensko-kultúr-

2 KUČERA, Milan. Propopulační politka je krok správním směrem. In *Propopulační politika – ano či ne: Sborník textů*. Ekonomická, právo, politika, 2002, č. 21. Praha: CEP, 2002, s. 31. ISSN 1213-3299.

3 LIVI-BACCI, Massimo. Population policy in Western Europe. In *Population studies: Journal of Demography*, 1974, roč. 28, č. 2, s. 192. ISSN 0032-4728

4 Tamže, s. 192-193; tiež RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 22. ISBN 9788074223785.

no-sociálno-hospodárskych oblastí. V našom príspevku sa s ohľadom na značne obmedzený priestor zameriame predovšetkým na východiská a charakteristiky širšej sociálnej (sociálno-zdravotnej) a migračnej politiky ako dvoch významnejších súčastí populačnej politiky na území Slovenska po vzniku Československej republiky a ich smerovanie do roku 1945. Tento časový úsek našich dejín predstavoval z hľadiska vedenia populačnej politiky dva odlišné prístupy riešenia populačných otázok a samotnej koncepcie populačnej politiky. Pokým v medzivojnovom období pôsobili opatrenia v niektorých smeroch rozporuplne a nekoncepčne, po vyhlásení autonómie Slovenska a vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa vytvorila pomerne jasne zameraná koncepcia populačnej politiky.

Východiská medzivojnovj populačnej politiky v Československu

Československá republika vznikla spojením dvoch hospodársky, spoločensky, kultúrne, ale rovnako aj populačne odlišných území.⁵ Rozdiel medzi západnou a východnou časťou republiky sa navyše ešte prehĺbil pripojením Podkarpatskej Rusi. Tieto odlišnosti tvorili základné východiská aj pri formovaní populačnej politiky, ktorá sa prejavovala značnou mierou protichodnosti.

V novom štátnom útvere sa spojili populácie s rôznym smerovaním, reprodukčným správaním a v rozdielnej etape zmien starého demografického režimu, ktoré v českej populácii nastúpili podstatne skôr, ako pri populácii Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Prejavy demografického prechodu sa v Česku vyskytli už v prvej polovici 19. storočia zvyšovaním sobášneho veku a v nasledujúcom období došlo aj k výraznejšiemu poklesu manželskej plodnosti, prejavujúcej sa približne od 80. rokov 19. storočia.⁶ Už na prelome 19. a 20. storočia v Česku vznikali prvé odborné názory reagujúce na tento pokles a úvahy o možnom dopade týchto zmien. Niektorí autori pritom priamo varovali pred depopuláciou Česka, keďže manželská plodnosť tam poklesla v rokoch 1902 – 1911 až o 15 %. Tieto názory sa ďalej stupňovali najmä v 30. rokoch 20. storočia, keď pokles plodnosti pokračoval.⁷ Dôvody zmien v demografickom vývoji Česka sa hľadali

5 Podrobnejšie pozri analýzy demografických procesov: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008. ISBN 9788089236503; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008. ISBN 9788089236442; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008. ISBN 9788089236381.

6 BOHÁČ, Antonín. Český problém populační a některé pozoruhodní jevy v naší měně přirozené. In *Obzor národohospodářský*. Praha: J. Otto, 1914, s. 73.

7 Pozri napr. BLÁHA, Arnošt I. *Dnešní krise rodinného života*. Brno, 1933; BOHÁČ, Antonín. Obyvatelstvo v Československé republice. In *Československá vlastivěda, řada II. – Národopis*. Praha: Sfinx, 1937, s. 1-96; BOHÁČ, ref. 6.

v racionalizme, dosiahnutí určitého stupňa kultúry, v hospodárskej úrovni, ale aj v životnej úrovni obyvateľstva (teória blahobytu). Antonín Boháč, popredný československý štatistik a demograf, označil tento jav ako sociálne a spoločenské hnutie.⁸ Vnímal ho teda, a treba konštatovať, že správne, ako masový, nie individuálny jav. Moderná demografia tento proces označuje ako demografický prechod (revolúciu), ktorá z pohľadu procesu plodnosti prináša jej výrazný pokles, a to najmä v dôsledku obmedzovania počtu detí v rodinách.⁹ Tento proces, ktorý postupne prebiehal v celej Európe od 19. storočia, sa vyznačoval predovšetkým zmenou populačnej klímy, teda zmenami v postoji rôznych častí spoločnosti k otázkam vstupu do manželstva, reprodukčnému správaniu, počtu detí v rodine, k antikoncepcii, plánovanému rodičovstvu a pod. Populačná klíma pritom predstavuje súbor spoločensky akceptovaných hodnôt, týkajúci sa prakticky celého rodinného života. Jej formovanie je spravidla dlhodobé, má charakter výraznej zotrvačnosti a k zmenám dochádza zvyčajne až dlhodobým pôsobením rôznych, najmä hospodársko-sociálnych, kultúrnych a spoločenských zmien. Z uvedeného tak vyplýva, že zmeny v oblasti životnej úrovne či pôsobením populačnej politiky sa nemusia prejaviť v krátkodobom horizonte, ale až postupne, celkovou zmenou „životného“ prostredia rodín.

Otázka návrhov na účinnú populačnú politiku v Česku, preto mala už v predvojnovom období výraznejšie propopulačné smerovanie. Jedným z príkladov v tomto ohľade bol aj 14 bodový program Karla Andrlého z roku 1918, ktorý sa snažil vymedziť oblasti, ktorými by sa mala populačná politika v Česku uberať a zastaviť tak proces poklesu plodnosti. Mala byť zameraná najmä na: 1) ochranu žien v priemysle; 2) starostlivosť o dočatá (poradenstvo a ústavy); 3) starostlivosť o chudobnú mládež; 4) ochranu nemanželských detí; 5) rozvoj mravnej výchovy (smerom k materstvu, láske k národu, proti prepychu); 6) opatrenia proti úpadku mládeže; 7) bytovú politiku, smerovaná k zdravému bývaniu; 8) vnútornú kolonizáciu; 9) boj proti nákazlivým ochoreniam, antikoncepcii;

8 BOHÁČ, ref. 6, s. 69-71.

9 Podrobne pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 19 a n. ISBN 9788089881024; TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie)*. In *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 3-13 ISSN 1210-1095; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období*. In *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 77-112 ISSN 0323-0937; FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. *Fertility Decline in Czechoslovakia during the Last Two Centuries*. In *Population Studies*, 1990, roč. 44, č. 1, s. 89-106. ISSN 0032-4728; COALE, Ansley, J. *The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II*. In BEHRMANN, Samuel J. – CORSA, Leslie – FREEDMAN, Ronald (eds.). *Fertility and Family Planning*. Michigan: University of Michigan Press, 1969, s. 3-24. ISBN 9780472081264.

10) zdravotné opatrenia proti všeobecnej úmrtnosti; 11) zavedenie zdravotných vysvedčení pred sobášom, ako nástroj boja proti pohlavným chorobám a genetickej degenerácii; 12) boj proti alkoholizmu; 13) odstránenie prekážok sobášom a napokon 14) zavedenie daňovej sústavy uľahčujúcej situáciu rodinám s deťmi.¹⁰

Na Slovensku možno počiatky zmien v reprodukčnom správaní hľadať na konci 19. storočia. Relatívne nízka úroveň manželskej plodnosti bola v Uhorsku známa už v 80. rokoch 19. storočia, no týkala sa len určitých regiónov s prítomnosťou saského obyvateľstva v Sedmohradsku a na Slovensku v Hontianskej župe, v Tekove a na Gemeri.¹¹ Výraznejší pokles manželskej plodnosti sprevádzaný zmenou populačnej klímy badať zreteľne na Slovensku najmä od prvej dekády 20. storočia, prehĺbil sa počas 1. svetovej vojny a pokračoval po odznení povojnovej kompenzačnej fázy v medzivojnovom období.¹² Výraznejšie znižovanie manželskej plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období neostalo bez odozvy. Všimol si ho napríklad aj významný sociálne citiaci lekár a univerzitný profesor Alojz J. Chura, ktorý sa angažoval najmä v oblasti starostlivosti o deti a mládež na Slovensku.¹³

Môžeme predpokladať, že východiskom k zmenám populačnej klímy na Slovensku bola predovšetkým spoločensko-hospodárska transformácia, ku ktorej došlo v 2. pol. 19. storočia. Zdroj obživy väčšiny obyvateľstva na Slovensku závisel v prevažnej miere od primárneho sektora.¹⁴ Výhodou pri hospodárení na pôde bol dostatok pracovných rúk, teda početná rodina. Táto devíza sa však začala meniť na nevýhodu, keď sa postupne zmenili pomery vo vlastníctve pôdy, čo napokon viedlo k ďalšiemu dedeniu a deleniu pôdy v 2. pol. 19. storočia, až

10 ANDRLE, Karel. Směrnice a cíle české politiky populační. In *Ochrana mládeže*, 1918, roč. 8, č. 8, s. 241-248; tiež RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 4, s. 18-19.

11 K problematike rodín so zúženou reprodukciou na Slovensku pozri napr. BOTIKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In BOTIKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia (eds.). *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 148-160. ISBN 9788022404616.

12 Tamže, s. 23-25.

13 CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? I. diel*. Bratislava: Roľnícka osveta, 1936; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 2*. Bratislava: Roľnícka osveta, 1939; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1*. Bratislava: Roľnícka osveta, 1938.

14 JANTO, Juraj. Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2016, roč. 4, č. 2, s. 95-97. ISSN 1339-2204; JANTO, Juraj. Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výroba v Detve. K 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 51-59. ISSN 1339-2204; zmeny vo vzťahu k reprodukcii pozri podrobnejšie v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The fertility of women in the primary sector in Slovakia according to censuses conducted between 1900 and 2001 years. In *Bylye gody*, 3/2015, s. 625-662. ISSN 2310-0028.

k existencii nesebestačných vidieckych hospodárstiev a k vzniku nezamestnanosti. Výsledkom bola agrárna preľudnenosť a tlak na vyhľadanie zamestnania mimo primárny sektor. Keďže však rozvoj priemyslu postupoval v Uhorsku pomalým tempom a neumožňoval zamestnať uvoľnené pracovné rezervy, relatívne preľudnenie slovenského vidieka vyústilo do masového vyst'ahovalectva za prácou.¹⁵ Zároveň sa v 2. pol. 19. storočia začali postupne zlepšovať úmrtnostné pomery. Týkalo sa to aj detskej zložky, hoci z európskeho hľadiska zostávala u nás dojčenská a detská úmrtnosť naďalej na veľmi nepriaznivých úrovniach. Kombináciou hospodárskych zmien, posunov v procese úmrtnosti, spoločenskej transformácii sa znižoval aj tlak na manželský pár „rodiť deti do zásoby“ (tzv. teória A. Queteleta o náhradných deťoch).¹⁶ Za týchto podmienok sa stávala početná rodina skôr príťažou, vyšší počet detí nevýhodou, čo z dlhodobšieho hľadiska naštartovalo proces výrazných populačných zmien. Tie postupne vyvrcholili zmenami v populačnej klíme, smerujúcej k prechodu k modelu rodín s menším počtom detí. Významnou brzdou nástupu týchto zmien bola nepochybne vysoká religiozita obyvateľstva a rezervovaný, resp. odmietavý postoj cirkví k antikoncepčným praktikám, nižšia gramotnosť obyvateľstva, nízky stupeň urbanizácie, ako aj pevné kontrolné mechanizmy rurálnych spoločenstiev.

Príčlenené územie Podkarpatskej Rusi malo podobný populačný vývoj ako Slovensko, no v časovaní nástupu transformačných zmien sa ešte viac oneskorovalo. Vysoká manželská plodnosť zostávala aj v medzivojnovom období a až v 30. rokoch 20. storočia môžeme identifikovať nástup zmien v reprodukčnom správaní, v kontexte posunov populačnej klímy.¹⁷ Pretrvávajúca vysoká plodnosť Podkarpatskej Rusi sa azda najmarkantnejšie prejavila tým, že obyvateľstvo tohto územia patrilo v medzivojnovom období vôbec k vekovo najmladším v Európe.¹⁸ Výrazná závislosť na primárnom sektore a podmienenosť zmenami, ktoré v ňom nastali, vyústili rovnako ako na Slovensku do masového vyst'ahovalectva za prácou.¹⁹

15 TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti...*, ref. 9, s. 5-7; TIŠLIAR, Pavol. K disproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia – VARGOVÁ, Lenka (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2015, s. 68-69. ISBN 9788097171599; podrobne tiež HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava: VEDA, 1991. ISBN 8022403202.

16 TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti...*, ref. 9, s. 7.

17 ŠPROCHA, Branislav – ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol. Reprodukčné správanie obyvateľov Podkarpatskej Rusi. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 22. ISBN 9788089881017.

18 ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia*. Bratislava: Infostat, 2009, s. 67 a n. ISBN 9788089398119.

19 ŠVORC, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*.

Načrtnutý predvojnový vývoj obyvateľstva neskoršej Československej republiky teda vykazoval mnohé špecifiká a rozdiely, pričom je potrebné upozorniť, že existovali ešte ďalšie na nižšej, regionálnej úrovni.²⁰ Zohľadniť uvedené diferencie a z nich vyplývajúce rôzne potreby vyžadovalo osobitné prístupy, na ktoré mala či mohla účinná populačná politika reagovať. Zjednodušene, pokým v západnej časti republiky bol záujem predovšetkým o zastavenie prepadu plodnosti a o oživenie reprodukcie, východná časť bola v situácii, keď obyvateľstvo, ktoré nemalo dostatočné možnosti obživy, vykazovalo relatívnu preľudnenosť a pokračujúce migračné straty aj v medzivojnovom období, napriek postupnému poklesu manželskej plodnosti.

Základné prejavy protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom období

Existenciu rozdielných potrieb pri riešení populačných problémov Československa nebolo možné zohľadňovať v základných rysoch osobitne pre západnú a východnú časť republiky. Predstava, že by sa v Česku vykonávala len aktívna propopulačná politika, podporujúca zakladanie rodín, smerujúca z hľadiska zvyšovania životnej úrovne, štátnych podpôr a pod. k stabilizácii úrovne manželskej plodnosti a postupnému oživeniu reprodukčného procesu a na druhej strane anti-populačne vedená politika vo východnej časti Československa, ktorá by prispela k rýchlejšiemu znižovaniu plodnosti, bola nereálna. Je azda zbytočné špekulovať nad tým, aký efekt by mal takýto priamy prístup decíznej sféry. Namiesto toho bol do praxe uvedený akýsi hybridný model viacerých protichodných opatrení. Na jednej strane totiž dochádzalo k značnému úsiliu o podporu rodiny, zameranú špeciálne na starostlivosť o deti a mládež,²¹ čo vychádzalo aj z úsilia zvyšovať počet obyvateľov umelo vytvorenej československej národnosti a posilňovať československé obyvateľstvo v strednej Európe. Išlo o logický zámer, keďže Československo patrilo k štátom s početným zastúpením národnostných menšín.²² Na druhej strane bola súčasne vedená politika smerujúca k vedomej regu-

Prešov: Universum, 2003, 92 a n. ISBN 8089046169.

20 Regionálne disproporcie pozri podrobne v spomenutých prácach ŠPROCHA – TIŠLIAR, ref. 5.

21 Podrobnejšie pozri HRNČIAROVÁ, Daniela. Sociálno-zdravotné aktivity Krajského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku v Bratislave v prvej polovici 20. storočia. In TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia – VARGOVÁ, Lenka (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava, Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 107-120. ISBN 9788097171599; HRNČIAROVÁ, Daniela. Slovensko bez dorastu? od A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 7-32. ISBN 9788097171575.

22 KOUBEK, Josef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v le-

lácii populácie.²³ Táto vedomá regulácia sa najmarkantnejšie dotýkala charakteru migračnej politiky, keď republiku aj za aktívnej pomoci ústredných orgánov Československa natrvalo opustili, najmä v dvadsiatych rokoch, desiatky tisíc vysťahovalcov.²⁴ Väčšina z nich pritom pochádzala zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi, kde emigrácia nadobudla masový charakter už v poslednej štvrtine 19. storočia. Táto kombinácia protichodných opatrení bola do značnej miery výsledkom chýbajúcej účinnej koncepcie populačnej politiky. Prijímaná legislatíva formujúca sociálnu, zdravotnú, migračnú a rodinnú politiku v užšom slova zmysle, bola skôr reakciou ex-post na existujúce problémy v spoločnosti, ako výsledok dlhodobého koncipovaných zámerov, stojacich na analytickom poznaní a prognózach vývoja v jednotlivých oblastiach spoločenského a hospodárskeho života.

Mnohé propopulačné opatrenia v Československu jednoznačne smerovali k populacionizmu. Jeho základnou myšlienkou bolo kladenie dôrazu na početnosť obyvateľstva v kontexte sily a rozvoja krajiny. Teda rozvoj štátu a jeho blahobyt priamo závisel od zvyšovania počtu obyvateľstva.²⁵ Populacionizmus možno badať najmä v legislatívnych opatreniach v oblasti sociálnej a sociálno-zdravotnej starostlivosti o matky a deti, vyživovacích príspevkov (prídavkov) vybraným zamestnancom, v platenej dovolenke, v oblasti ochrany rodiny, adopcie a pod., ktoré v mnohých prípadoch Československá republika podrobne riešila ako jedna z prvých krajín vo svete.²⁶ Propopulačné myšlienky a opatrenia boli sústredené aj v zdravotnej politike, ktorá sa koncentrovala nielen na zníženie chorobnosti obyvateľstva, napr. opatreniami proti šíreniu rôznych chorôb, ale viedla aj aktívnu osvetu k zlepšeniu hygieny, k prevencii, ale aj ďalšiemu zni-

tech 1918–1938. In *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 2, s. 135. ISSN 0011-8265.

- 23 ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006, s. 186. ISBN 8023983695.
- 24 Podrobnejšie pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vysťahovalectva zo Slovenska po vzniku Československej republiky. In ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2015, s. 56-71. ISBN 9788055708041. Vysťahovalecký zákon bol v Československu prijatý v roku 1922 pod číslom 71 následne po vysokom náraste záujmu o vysťahovalectvo. Národný archív České republiky v Prahe (ďalej NAČR), f. Ministerstvo vnútra I. – Stará registratúra, 1918 – 1953 (ďalej f. MV-SR), sign. 8794/1921; 13450/IV. ai 1921.
- 25 JURČOVÁ, Danuša. *Slovník demografických pojmů*. Bratislava: Infostat, 2005, s. 12. ISBN 8085659409.
- 26 KOUBEK, ref. 22, s. 126. Materská dovolenka a pracovná ochrana ženy, detí, vybrané vyživovacie príspevky, ochrana rodiny a pod. bola právne zabezpečená viacerými zákonmi, napr. z. č. 689/1920 Sb. z. a n.; z. č. 221/1924 Sb. z. a n.; z. č. 184/1928 Sb. z. a n.; z. č. 185/1928 Sb. z. a n.; z. č. 103/1926 Sb. z. a n.; z. č. 91/1918 Sb. z. a n.; z. č. 89/1920 Sb. z. a n.; z. č. 104/1926 Sb. z. a n.; z. č. 530/1919 Sb. z. a n.; z. č. 67/1925 Sb. z. a n.; z. č. 262/1921 Sb. z. a n. a i.

žovaniu úmrtnosti obyvateľstva.²⁷ Osobitný význam sa kládol najmä na znižovanie detskej a doječskej úmrtnosti.²⁸ V sociálno-zdravotnej oblasti mali väčší význam aj opatrenia v oblasti bezpečnosti práce, zdravotné, úrazové a starobné poistenie a pod.²⁹ Za propopulačné opatrenia možno určite v kontexte sociálno-zdravotnej agendy označiť inštitucionalizáciu starostlivosti o deti a mládež, hoci sa ich činnosť priamo na znížení detskej a doječskej úmrtnosti napokon výraznejšie neprejavila.³⁰ Na uplatnenie opatrení v sociálnej oblasti totiž mala významný vplyv najmä hospodárska situácia a možnosti, ktoré na ich realizáciu ponúkala.³¹

Protichodne smerovali opatrenia v spomenutej migračnej politike. Tá mala pritom už svoj predvojnový názorový vývoj. V tomto smere a vo vzťahu k neskoršiemu formovaniu migračnej politiky v Československu bol azda zaujímavý názor A. Boháča z roku 1914. Boháč videl v živelnom vyst'ahovalectve a v relatívnom preľudnení možnosť „národnej a jazykovej expanzie“, ktorú by pri vytváraní kompaktniejšieho osídlenia mohli predstavovať zahraničné kolónie.³² Možnosť takejto „expanzie“ videl najmä v blízkosti pôvodného národného prostredia, teda nie v mimoeurópskom prostredí, kde v budúcnosti predpokladal rýchlejšiu jazykovú asimiláciu a zánik takýchto kolónií. V medzivojnovom ob-

27 V oblasti zdravotníctva na Slovensku v tomto smere fungovala Expozitúra ministerstva verejného zdravotníctva MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Expozitúra Ministerstva verejného zdravotníctva, 1919 – 1929 (ďalej f. EMVZ).

28 Z. č. 412/1919 Sb. z. a n., vl. nar. č. 298/1920 Sb. z. a n., z. č. 241/1922 Sb. z. a n., z. č. 191/1923 Sb. z. a n., vl. nar. 193/1923 Sb. z. a n., z. č. 116/1934 Sb. z. a n., vl. nar. 50/1920 Sb. z. a n., vl. nar. 239/1920 Sb. z. a n., vl. nar. 161/1927 Sb. z. a n. Syntetický pohľad na túto oblasť prinášajú práce BOKESOVÁ–UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Bratislava: Osveta, 1989. ISBN 8021700041; FALISOVÁ, Anna. *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*. ZEMKO, Milan – Bystrický, Valerián (eds.). In *Slovensko v Československu. (1918 – 1939)*. Bratislava: Veda, 2004, s. 365-416. ISBN 802240795; FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava: Veda, 1999. ISBN 8022405442.

29 Okrem zákazu nočnej práce žien, detí a pod. vl. nar. 60/1929 Sb. z. a n. zriaďovala Komisia pre technickú a zdravotnú ochranu zamestnancov; oblasť poistenia: z. č. 207/1919 Sb. z. a n.; z. č. 268/1919 Sb. z. a n.; z. č. 272/1919 Sb. z. a n.; z. č. 89/1920 Sb. z. a n.; z. č. 689/1920 Sb. z. a n.; z. č. 221/1924 Sb. z. a n.; z. č. 148/1925 Sb. z. a n.; z. č. 221/1925 Sb. z. a n.; z. č. 26/1929 Sb. z. a n.; z. č. 43/1929 Sb. z. a n.; z. č. 99/1932 Sb. z. a n.

30 Pozri podrobnejšie ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In *Od špitála k nemocnici: Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava: SNA, 2013, s. 436-445. ISBN 9788097066666.

31 Pozri bližšie, napr. FALISOVÁ, Anna. Zmiernenie biedy. Aktivity medzivojnovnej ČSR pre sociálne a hmotne slabých. In *História*, 2003, roč. 3, č. 4, s. 26-29. ISSN 1335-8316.

32 BOHÁČ, ref. 6, s. 9-13.

dobí sa táto téma otvorila znova po vzniku Československého ústavu zahraničného (1928), ako jedna z reakcií na rezignovaný postoj migračnej politiky v Československu.³³

Prvá svetová vojna a prvé roky po vzniku Československa značne znížili objem zahraničnej emigrácie. Povojnová transformácia hospodárskych pomerov a postupná profilácia východných častí republiky ako odbytiska tovarov českých krajín neprispievala k výraznejšiemu zlepšovaniu zamestnanosti obyvateľstva. K zhoršeniu situácie prispela aj povojnová vlna reemigrantov. Medzi aktívne formy riešenia situácie opätovne v hromadnej miere začala patriť najmä ekonomická emigrácia do zahraničia. Prispeli k tomu aj legislatívne úpravy, ktoré tento problém postavili na princípe slobodného sťahovania.³⁴

V súvislosti s charakterom pracovnej migrácie je dôležité si uvedomiť, že táto významnou mierou ovplyvňovala aj populačný vývoj a reprodukciu obyvateľstva. Zúčastňovali sa jej totiž osoby v produktívnom a reprodukčnom veku, živitelia rodín, ktorých často po získaní stabilného zamestnania nasledovali aj ostatní členovia rodín. Negatívne na reprodukciu tiež vplývalo dlhé odlúčenie manželov a partnerov pracujúcich v zahraničí. Výsledkom tak nebola len trvalá migračná strata, ale aj znižovanie reprodukčného potenciálu. Uvedený jav však mal aj svoju druhú stránku. Československo takto síce strácalo časť produktívnej a reprodukčnej zložky, no prostredníctvom zahraničnej emigrácie sa aspoň čiastočne darilo zmierňovať negatívne dôsledky relatívneho preľudnenia, nezamestnanosti, ktoré nebolo v daných podmienkach možné riešiť aktívnymi politickými a hospodárskymi opatreniami.

Aj oficiálne stanovisko popredných československých politikov k problematike zahraničnej emigrácie bolo v mnohých ohľadoch rozporuplné. Časť z nich istým spôsobom schvaľovala a pozitívne prijímala vysťahovalectvo, druhá ho vnímala so znepokojením a videla v ňom straty nielen populačné, ale aj ekonomické.³⁵ Migračná politika, ktorá sa napokon v praxi realizovala, bola akýmsi kompromisom medzi týmito dvomi názorovými prúdmi. Už začiatkom 20. rokov sa začala organizovať „účinná pomoc“ migrantom odchádzajúcim z Československa, ktorá mala usmerňovať migračný prúd.³⁶ Prejavilo sa to najmä v oblasti právnej ochrany migrantov, v zabezpečení a uľahčení ich odchodu z krajiny, a to napríklad zriadením zdravotnej stanice Svatobořice, migračného tábora Libeň

33 Archiv Národního muzea v Prahe (ďalej ANM), os. f. Antonín Boháč (ďalej of. A. Boháč), kartón (ďalej k.) 5.

34 Z. č. 71/1922 Sb. z. a n.

35 V tejto súvislosti možno upozorniť na viaceré rozpravy, interpelácie a návrhy poslancov Národného zhromaždenia, ktoré sa v poslaneckej snemovni riešili od roku 1920.

36 ANM, of. A. Boháč, k. 5, nedat. list J. Auerhana, predsedu Československého ústavu zahraničného, adresovaný Predsedníctvu ministerskej rady v Prahe.

a pod.³⁷ Opatrenia tak vychádzali z myšlienky uvedenej už v dôvodovej správe k vystaňovaleckému zákonu z roku 1921: „... *správnne riadiť vystaňovalecký prúd – to je potrebné k účinnej štátnej vystaňovaleckej politike*“.³⁸

Lev Zavřel, pôsobiaci na Ministerstve sociálnej starostlivosti v Prahe, na porade o problémoch vystaňovalectva v roku 1928 konštatoval, že ak sa nemajú zhoršiť sociálne a zárobkové pomery v Československu a má ostať zachovaná životná úroveň širokých vrstiev obyvateľstva, je vystaňovalectvo pre Československú republiku nevyhnutné. Migráciu považoval za „*nutnú ventiláciu*“ odstraňujúcu možné príčiny rôznych hospodárskych a sociálnych konfliktov, ktorým sa takto vlastne v Československu predchádzalo. Zavřel priamo hovoril o disparite medzi početným rastom obyvateľstva a možnosťami obživy.³⁹ Z hľadiska populačných teórií možno v týchto a podobných názoroch vidieť zrejme prvky malthuzianizmu, v ktorom sa zdôrazňujú limity v populačnom raste zabráňujúce znižovaniu životnej úrovne a neomalthuzianizmu, ktorý kladie do popredia otázky regulácie plodnosti, napr. účinným zákonodarstvom, pre zabezpečenie ekonomického blahobytu spoločnosti.⁴⁰

V podobnom duchu argumentoval aj A. Boháč, ktorý sa v medzivojnovom období stal uznávanou autoritou v oblasti populačného vývoja Československa a bol tvorcom metodiky úspešných medzivojnových cenzov na štatistickom úrade v Prahe. Ten zaradil Československo medzi krajiny, v ktorých práve vystaňovalectvo patrilo k jedným z hlavných prostriedkov na riešenie populačného problému. Vystaňovalectvo zo Slovenska považoval za východisko z agrárnej preľudnenosti vidieka a spôsob riešenia vysokej nezamestnanosti v krajine.⁴¹

V rozporne s uvedeným možno vnímať prácu verejnej správy na Slovensku v medzivojnovom období. Už od začiatku 20. rokov totiž mali orgány verejnej správy dlhodobu, aktívnu a „primeraným spôsobom“ odhovárať obyvateľstvo od odchodu do zámoria.⁴² Je pritom logické, že riešenie problému vystaňovalectva

37 Podrobnejšie pozri TIŠLIAR, ref. 20, s. 59 a n.; NAČR, f. MV-SR, sign. č. 76560/1921; sign. č. 10269/A-1921.

38 Poslanecká sněmovna NSRČ 1921. Parlamentná tlač 3001, vládný návrh zákona o vystaňovalectve a dôvodová správa k návrhu. <<https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=22249>>; MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), f. Krajský úrad v Bratislave, 1928 – 1940, sign. 16849/1936 prez.

39 ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalectví. In *Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha, 1928, s. 17-19.

40 JURČOVÁ, ref. 25, s. 11.

41 BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In *Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha 1928, s. 24.

42 Podrobnejšie pozri napr. obežník MPS adresovaný župným úradom na Slovensku 21. júna 1920. MVSR – Štátny archív v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitre, f. Župa Nitra I., 1919 – 1922, sign. č. 914/1920 prez.

rozvojom hospodárstva (najmä priemyslu a obchodu, investíciami a pod.) na Slovensku bolo navrhované predovšetkým slovenskými politikmi a národohospodármi, keďže išlo o oblasti, z ktorých pochádzali, a ktoré verejne zastupovali.⁴³

Nebolo pritom ťažké pomenovať problémy, ktoré viedli k vyst'ahovaleckej kríze. Rovnako nebol problém s pomenovaním možností, ktoré by vyst'ahovalectvu dokázali čeliť.⁴⁴ Chýbali však prostriedky k realizácii takýchto opatrení. Do popredia sa tak dostávala myšlienka zriaďovania československých zahraničných kolónií, s ktorými by bolo možné udržiavať kontakty nielen spoluprácou v hospodárskej oblasti a pri vzájomnom obchode, ale aj v oblasti šírenia kultúry a pod. Práve tieto oblasti mal sprostredkovať už spomenutý Československý ústav zahraničný.⁴⁵ Snahy o toto „riadené“ kolonizovanie sveta československým obyvateľstvom je však možné skôr vnímať ako snahu o zakrytie neschopnosti koncepcie riešiť vyst'ahovalectvo vo vlastnej krajine.

V spojitosti s medzivojnovým Československom sa dá poukázať na absenciu premyslenej koncepcie štátnej populačnej politiky. Opatrenia vyznievali len ako dodatočné reakcie na problémové situácie a oblasti verejného života, ktoré v spoločnosti nastali. V úplnom protiklade tak stojí nasledujúce obdobie populačných dejín Slovenska, ktoré nastalo prakticky od konca roku 1938. Prinieslo principiálne odlišne koncipovanú populačnú politiku, v ktorej sa síce rovnako stretli propopulačné a antipopulačné názory, no v úplne rozdielnom kontexte a za iných podmienok, so silným zahraničným ideologickým vplyvom.

Zmeny populačnej politiky v rokoch 1938 – 1945

V rokoch 1938 až 1945 prežila populácia Slovenska viaceré významné zmeny, až by sa dalo povedať zásadné otrasy, ktoré mali dopad na celkový populačný vývoj, ale aj úplnú zmenu smerovania populačnej politiky. Mníchovská dohoda, autonómia Slovenska, Viedenská arbitráž na jeseň 1938 a napokon vyhlásenie Slovenského štátu v marci 1939 vytvorili úplne rozdielne spoločenské podmienky ako v predchádzajúcom období, podmienené navyše nielen politicko-hospodárskym podriadením Slovenska vplyvom nemeckej tretej ríše, ale aj vojnovým konfliktom, ktorého efekt bol väčšinu z predmetného obdobia skôr nepriamy.

Hneď na úvod je potrebné povedať, že viaceré opatrenia realizované v nemeckej tretej ríši inšpirovali slovenských politikov. Tí sa ich snažili často aj pod

43 Napríklad parlamentné návrhy a vystúpenia I. Hrušovského, J. Vrabca, M. Hodžu, J. Sopka a ďalších.

44 Podrobnejšie boli zachytené napr. aj ako výsledok porady o vyst'ahovalectve v roku 1928, pozri podrobnejšie v *Československé vyst'ehovalectví: jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha 1928, s. 108-109. Rovnako sa o problémoch a príčinách opakovane hovorilo v pléne Národného zhromaždenia, napr. poslanci I. Hrušovský, J. Vrabec a i.

45 ANM, of. A. Boháč, k. 5., nedat. list J. Auerhana, predsedu Československého ústavu zahraničného, adresovaný Predsedníctvu ministerskej rady v Prahe.

nemeckým dohľadom aplikovať na slovenské pomery. Išlo napríklad o rasovú a diskriminačnú politiku voči židovskému, ale aj cigánskemu obyvateľstvu. Zároveň ich inšpirovala aj nemecká propopulačná politika, idealizácia rodinného života, vzornej a príkladnej matky, ktorej hlavnou úlohou bolo rodiť a vychovávať zdravé a silné deti. Tieto myšlienky sa následne pokúšali na Slovensku kombinovať a presadzovať so silnejším nacionálnym akcentom.⁴⁶

Každodenný život obyvateľstva Slovenska bol, popri politickej situácii, výrazne ovplyvňovaný stavom slovenského hospodárstva a zásobovaním. Tento faktor možno z pohľadu vytvárania rodiny a rodinného života považovať za jeden z kľúčových. Slovenské hospodárstvo vďaka výhodnej štruktúre hospodárskych odvetví, nemeckým investíciám, vojrovej konjunktúre a zabezpečeniu odbytu pre poľnohospodárske komodity do roku 1943 rástlo.⁴⁷ Nasledujúce obdobie stagnácie už priamo súviselo s vojnovou situáciou a exploatáciou slovenského hospodárstva Nemeckom.

V medzivojnovom období, po odznení povojnovej kompenzačnej fázy, došlo k zvýrazneniu a dynamizácii transformačných zmien plodnosti, ku ktorým dochádzalo v rámci presadzovania procesu demografickej revolúcie. Z pohľadu plodnosti išlo predovšetkým o výrazné znižovanie intenzity rodenia detí, a to najmä detí vyššieho poradia (štvrté a ďalšie deti), čo sa postupne začalo odzrkadľovať aj na veľkosti slovenskej rodiny. Práve znižovanie plodnosti a problematika menšieho počtu detí v rodine sa stala jednou z často pertraktovaných tém, ako aj dôležitou agendou oficiálnej propagandy v sociálno-spoločenskej oblasti. Pre koncepciu populačnej politiky pritom bola dôležitá aj skutočnosť, že rozpadom Československa zanikla potreba riešiť populačné problémy s prihliadnutím na odlišne až protichodne sa demograficky vyvíjajúcu populáciu v západnej časti bývalého Československa. Rovnako marginálnymi sa stávali vnútorné rozdiely v reprodukcii, keďže majoritné obyvateľstvo slovenského štátu tvorilo obyvateľstvo slovenskej národnosti, predstavujúce viac ako 80 % prítomného obyvateľstva.⁴⁸

46 V tejto súvislosti zaujme najmä vyjadrenie Ernesta Rosivala, spravodajcu Sociálneho a zdravotného výboru Snemu Slovenskej republiky, ktorý pri obhajobe návrhu zákona o ochrane plodu 29. marca 1941 v sneme uviedol: „*Populačnému tlaku nemeckému, plodnosti nemeckých matiek nemôže odolať žiadna Maginotová línia a tá Franciia, ktorá v dobe Napoleonickej tvorila 40 % celého obyvateľstva európskeho, v dobe Adolfa Hitlera musí ustúpiť podľa prirodzeného vývojového zákona.*“ Tesnopisecká zpráva o 60. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42416&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>. [cit. 2017-07-15].

47 MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu: Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 219 a n. ISBN 9788374903516.

48 ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 140. ISBN 9788089881031.

Jedným z výrazných hospodársko-sociálnych problémov, ktoré dlhodobo sužovali Slovensko, bola vysoká nezamestnanosť. V období Slovenskej republiky (1939 – 1945) došlo k jej výraznému poklesu prakticky na minimum, a to najmä vďaka intenzívnej industrializácii, súvisiacej s vojnovou konjunkúrou, budovaním infraštruktúry a využitím slovenskej pracovnej sily v Nemeckej ríši,⁴⁹ kde vplyvom vojenského konfliktu chýbal dostatok pracovných síl, najmä v zbrojárskom, ale aj ostatnom priemysle. Rovnako v tomto smere pôsobilo aj uvoľnenie pracovných miest po vynútenom odchode českého obyvateľstva zo Slovenska. Zahraničná pracovná migrácia sa tak síce zachovala, ale mala skôr dočasný charakter náborovej pracovnej migrácie. Migračný problém, ktorý sužoval medzivojnovú spoločnosť počas 2. svetovej vojny takmer vymizol a nemusel byť osobitne, politicky a koncepcie riešený. Navyše migračné pohyby výrazne limitoval samotný vojnový konflikt.

Nová populačná politika na Slovensku, ktorá sa tak začala utvárať už na jeseň 1938, vychádzala z načrtnutej politickej a hospodársko-sociálnej situácie. Pomerne rýchlo sa vyformovala programová koncepcia aktívnej populačnej politiky, v mnohých ohľadoch kopírujúca nemeckú propopulačnú politiku, ale v slovenskom prostredí so silným religióznym a konzervatívnym kontextom. A práve z týchto dôvodov v nej rezonovali najmä názory vychádzajúce z kresťanských zásad.⁵⁰ Autoritatívny režim, ktorý sa na prelome 30. a 40. rokov na Slovensku presadil, z „národnej a kresťanskej“ pozície zdôrazňoval a propagoval rodinu, vyzdvihoval jej význam pre národ i štát.⁵¹ Dobový kresťanský konzervativizmus a učenie katolíckej cirkvi jednoznačne definovali nazeranie na populačný vývoj, reguláciu pôrodnosti a antikoncepciu, ale aj na úlohy a postavenie slovenskej ženy v rodine a spoločnosti. Prijímané právne normy a opatrenia mali za cieľ podporiť zakladanie slovenských rodín, podporiť pôrodnosť na jednej strane propagovaním viacdenných rodín a na druhej strane kritikou a odmietaním jednodenných alebo bezdenných manželstiev, ktorých počet sa koncom 30. rokov zvyšoval. Oslavám ženy matky bol každoročne v máji určený Deň matiek, v roku 1940 premenovaný na Deň slovenskej rodiny,⁵² ktorý podporoval kult

49 Podrobnejšie napr. MIČKO, Peter. Migrácia slovenskej pracovnej sily do Veľkonemeckej ríše. In ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 287-288. ISBN 9788055708041.

50 HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In *Historické štúdie*. Bratislava: Stimul, 2013, s. 261-298. ISBN 9788022413244.

51 ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 31-109. ISBN 9788097171506; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Slovak women in the ideology and politics of the wartime Slovak Republic. In *Women and World War II*. Bratislava: STIMUL, 2016, s. 171-194. ISBN 9788081271700.

52 Tento sviatok sa oslavoval v medzivojnovom Československu od roku 1923. MVSR – Štátny

„*obetavých a statočných matiek*“.⁵³ Slávnosti sa konali v rámci celého Slovenska a poskytovali možnosť verejne demonštrovať propagandu vládnucej elity venovanú materstvu a podpore rodiny. Rečníci oslavovali slovenské matky, ale zároveň kritizovali problém tzv. rozvracania rodín.⁵⁴ Pri príležitosti Dňa slovenskej rodiny oceňoval prezident Jozef Tiso mnohodesaťročné matky zvláštnym dekrétom.⁵⁵ Oslava rodinného života sa tak stala súčasťou oficiálnej štátnej propagandy.

Opatrením, ktoré malo zastaviť vyššie spomínaný prepád plodnosti bol zásadný boj proti jej regulácii. Interrupcie patrili ešte z čias monarchie ku spoločnosťou kritizovaným, „skrytým“ a trestným činnostiam.⁵⁶ Na Slovensku platil v medzivojnovom období uhorský zákonný článok o zločinoch a prečinoch z roku 1878, označovaný v medzivojnovom období často aj ako slovenský trestný poriadok. Za úmyselné vyhánanie plodu bola stanovená trestná sadzba väznenia na dva alebo tri roky, odstupňovaná podľa toho, či išlo o tehotenstvo slobodnej alebo vydatej ženy. Potrestaná nebola len samotná žena, ale trestná sadzba 5 rokov bola určená aj pre realizátora zákroku. Pri úmrtí ženy po zákroku bola stanovená trestná sadzba na 15 rokov väzenia.⁵⁷

V medzivojnovom období sa opakovane aj na pôde parlamentu diskutovalo o otázke liberalizácie prísnych protipotratových zákonov. Napriek početným pokusom niektorých poslankyň sa nepodarilo dosiahnuť reformu trestného zákona v otázkach trestnosti prerušenia tehotenstva. Po vyhlásení autonómie a následne po vytvorení Slovenského štátu sa tlak konzervatívnych politických a spoločenských kruhov zintenzívnil. Politici, právnici, lekári poukazovali na prudký nárast potratov v Československu a volali po sprísnení lekárskej praxe s potratmi. Po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa ochrane materstva venovala osobitná pozornosť aj v ústave. V §86 ústavy bola priamo deklarovaná zvýšená ochrana právneho poriadku manželstva, rodiny a materstva.⁵⁸ V tlači sa spustila rozsiahla mediálna kampaň proti interrupciám.⁵⁹ Vyskytli sa názory o nemrav-

archív v Košiciach,, pobočka Rožňava, f. Okresná starostlivosť o mládež v Dobšinej, 1938 – 1945 (1947) (ďalej f. OSM Dobšiná), k. 1, bez sign.; tiež k. 2, bez sign.; tiež k. 3, bez sign.

53 Najkrajší sviatok srdca. In *Nová žena*, 11. júna 1939, roč. II, č. 24, s. 2-3.

54 Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In *Slovák*, 28. mája 1940, roč. XXII, č. 123, s. 4.

55 Slovenský národ sa nemusí báť vymierania: Vodca vzdal vďaka slovenským matkám v mene národa. In *Slovák*, 30. mája 1943, roč. XXV, č. 124, s. 1. „*Hlinkova slovenská ľudová strana vďačí Vám za obetavosť a námahu, ktorou ste slovenskému národu vychovali počet detí.*“

56 Zák. čl. V:1878 o zločinoch a prečinoch, §285.

57 Zák. čl. V:1878, §§285, 286.

58 Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., §86.

59 *Katolícke noviny* priniesli veriaci aj úryvky z pápežskej encykliky Pia XI. *Casti Connubii* o regulovaní pôrodnosti a interrupciách. Cirkevné stanovisko ohľadne potratu. In *Katolícke noviny*, 2. marca 1941, roč. LVI, č. 9, s. 4.

nosti bezdetných matiek alebo matiek len s jedným dieťaťom, ktoré „regulovali prírodu a zasahovali do Božieho diela“.⁶⁰

Napokon, výsledkom rozsiahlej kampane a diskusií o umelom ukončení tehotenstva a ochrane plodu, ktoré sa viedli nielen v sneme, v tlači, ale dá sa povedať, že rezonovali v celej spoločnosti, bol návrh zákona o trestných činoch proti ľudskému životu a proti jeho vzniku z októbra 1940, ktorý iniciovala slovenská vláda.⁶¹ Návrh zákona pripomienkovali rôzni odborníci a vedecké kapacity. Zásadné stanovisko poskytli predstavitelia Lekárskej fakulty Slovenskej univerzity, ktorí jednoznačne odmietli akékoľvek medicínske indikácie interrupcií (pôrodník prof. Michal Šeliga a neskorší rektor univerzity a internista prof. Emanuel Filo).⁶² Znalec kanonického práva, profesor teológie Alexander Špez argumentoval zásadami kresťanskej morálky, podľa ktorej usmrtenie plodu nebolo prípustné ani v záujme vyššieho dobra – v záujme záchrany života matky. V priebehu legislatívneho procesu získal vládny návrh zákona o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona svoju finálnu podobu po zapracovaní pripomienok lekárov, právnikov aj predstaviteľov katolíckej cirkvi. Vo vládnom návrhu zákona bolo umelé prerušenie tehotenstva zakázané a trestné. Zákon sprísňoval existujúce tresty za umelo vyvolané potraty u slobodnej ženy z dvoch na tri roky a u vydatej ženy z troch na päť rokov väzenia. Vykonávateľ potratu mohol byť odsúdený až na desať rokov väzenia. Návrh pôvodne pripúšťal, že v prípade vážneho ohrozenia života tehotnej ženy sa mohla interrupcia vykonať. Dôvodilo sa, že cieľom prijímanej zákonnej normy mala byť najmä ochrana materstva a zvýšenie populácie.⁶³ Napokon vstúpilo do platnosti také znenie zákona, ktorý úplne zakázal umelé ukončenie tehotenstva.⁶⁴

Už v období autonómie sa otázka ochrany rodiny a podpory rodinného života začala posudzovať v duchu kresťanskej morálky.⁶⁵ Predseda autonómnej vlády Jozef Tiso vystúpil 21. februára 1939 s vládny programom, v ktorom prezentoval ako základ sociálnej politiky slovenskej vlády starostlivosť o slovenské

60 DAFČÍK, Ján. Výchova dievčat v slovenskom štáte. In *Kultúra*, 1940, roč. XII, č. 1-2 (január – február), s. 27.

61 Vládny návrh zákona o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona, Osnovy zákonov a nariadení, SNA, f. Snem Slovenskej republiky, k. 104, inv. č. 1245, II–6a/1-330.

62 SNA, osobný fond Emanuel Filo, (1925) 1935 – 1967 (1972), neusporiadaný fond, bez sign.

63 Tesnopisecká zpráva o 60. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42416&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>. [Stav 15.7.2016].

64 Zákon č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona.

65 HRNČIAROVÁ – ŠKORVANKOVÁ, ref. 50, s. 261-298.

rodiny. Vládne vyhlásenie vymedzilo aj úlohu ženy v slovenskej spoločnosti. Slovenské ženy sa mali realizovať predovšetkým v súkromnej sfére, v usporiadanej kresťanskej rodine, po boku manžela a pri výchove detí.⁶⁶ Prostriedkom k upevneniu slovenskej rodiny sa mala stať aj politika prepúšťania vydatých žien z pracovného pomeru, podpora sobášnosti, pôrodnosti a zakladania rodín i sociálna politika autonómnej vlády.

Po 14. marci 1939 slovenská politická elita mohla v tejto politike pokračovať a definované ciele realizovať v praxi. Slovenská vláda si dala za cieľ postupne zlepšovať podmienky zakladania nových rodín, najmä zlepšovaním možností ich hmotného zabezpečenia. Podmienky rodinného života mali vylepšovať rodinné prídavky, odstupňované podľa počtu detí (tzv. rodinné mzdy), ktorých jedným z cieľov malo byť aj odbremenenie ženy od zamestnania a jej návrat k „rodinnému krbu“. Zavedenie „rodinných miezd“ sa stalo súčasťou programového vyhlásenia Tukovej vlády z 21. novembra 1939.⁶⁷ Spočiatku sa týkali robotníckych rodín, no s narastajúcou infláciou a cenovou hladinou boli riešené aj v prípade štátnych zamestnancov a úradníkov. Okrem pravidelne vyplácaných rodinných prídavkov štát organizoval aj jednorazové zimné výpomoci, rôzne dobročinné a charitatívne organizácie zimné zbierky a výpomocné akcie.

Na rodinné prídavky, resp. zimnú výpomoc ale nemalo nárok perzekvované židovské a cigánske obyvateľstvo. Totalitný režim nemal záujem na zvyšovaní počtu osôb týchto etníc. Postupné sprísňovanie perzekúcie židovského a cigánskeho obyvateľstva viedlo až k rasovo motivovaným opatreniam, ku konfiškáciám majetku, vytváraniu pracovných táborov, no najmä k deportáciám.

Záver

Populačnú politiku, ktorá sa uplatňovala na území Slovenska možno po roku 1918 rozdeliť prakticky do dvoch častí. V prvej, ktorá prebiehala v medzivojnovom období, keď bolo územie Slovenska súčasťou Československej republiky, bola typická protichodnosť populačných opatrení. Tie boli prakticky reakciou na odlišné potreby jednotlivých populácií žijúcich v Československej republike vychádzajúcich z odlišného časovania nástupu demografickej tranzície (revolúcie). Tá znamenala prechod od extenzívnej k intenzívnej plodnosti, k zníženiu manželskej plodnosti, a teda aj k zníženiu počtu detí v rodine a k celkovému zlepšeniu úmrtnostných pomerov. Tieto zmeny napokon nastali v každej populácii

66 Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny. In FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína. (eds.). *Jozef Tiso :Prejavy a články. Zv. II (1938 – 1944)*. Bratislava: AEP, 2007, s. 77. ISBN 8088880467.

67 Tesnopisecká zpráva o 15. zasadnutí snemu Slovenskej republiky. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=28647&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>. [cit. 2016-07-15].

Československa, ale v inom období, čo si vyžadovalo rozdielne posudzovať ich potreby a priority v populačnej politike. Práve toto možno považovať za dôvod, prečo sa v medzivojnovom období nevytvorila účinnejšia koncepcia populačnej politiky a pôsobila protichodne (na jednej strane podpora rodín k zvýšeniu plodnosti, na druhej organizovaná pomoc k vyst'ahovaniu obyvateľstva trpiacom nezamestnanosťou).

Situácia sa zmenila rozpadom Československa po udalostiach v rokoch 1938/1939, keď na Slovensku po územných zmenách majoritný národ predstavoval výraznú väčšinu. Vytvoriť koncepciu štátnej populačnej politiky bolo na jednej strane jednoduchšie, na druhej sa pri jej utváraní prejavili radikálne prvky, zahraničný vzor, ale aj agresivita vo vzťahu k vybraným skupinám spoločnosti.

Populačná politika na Slovensku v 1. polovici 20. storočia tak prešla viacerými formami a zmenami. V priebehu relatívne krátkeho obdobia sa tu vystriedal populacionizmus, neomalthuzianizmus, neskôr nacionalizmus spojený s vybranými kresťanskými zásadami a napokon aj výrazné prvky rasizmu, segregácie častí spoločnosti, pre ktoré sa „výhody“ mierené na podporu rodín, nevzťahovali. Prítom všetky tieto čiastkové populačné politiky u nás neexistovali izolovane, ale prelínali sa.

** Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0113/17 Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí.*

TRENDS UND DIE AUSRICHTUNG DER BEVÖLKERUNGSPOLITIK IN DER SLOWAKEI IN DEN JAHREN 1918–1945

PAVOL TIŠLIAR – BRANISLAV ŠPROCHA – EVA
ŠKORVANKOVÁ

Die Bevölkerungspolitik auf dem Gebiet der Slowakei lässt sich nach 1918 praktisch in zwei Perioden aufteilen. Für die erste Periode in der Zwischenkriegszeit, als das Gebiet der Slowakei Bestandteil der Tschechoslowakischen Republik war, wurde die Gegensätzlichkeit der Bevölkerungsmaßnahmen kennzeichnend. Sie waren praktisch die Reaktion auf die unterschiedlichen Bedürfnisse der einzelnen Populationen, die in der Tschechoslowakischen Republik lebten, die auf einer unterschiedlichen zeitlichen Bestimmung des Antritts der demografischen Transition (Revolution) basierten. Sie bedeutete den Übergang von der extensiven zur intensiven Fruchtbarkeit, zur Senkung der ehelichen Fruchtbarkeit und somit zur Senkung der Anzahl der Kinder in der Familie und zur allgemeinen Verbesserung der Sterblichkeitsverhältnisse. Zu diesen Änderungen kam es schließlich in jeder Population der Tschechoslowakei, jedoch nicht zu gleicher Zeit, was eine unterschiedliche Beurteilung ihres Bedarfs und ihrer Priorität in der Bevölkerungspolitik erforderte. Eben das könnte der Grund dafür

sein, warum in der Zwischenkriegszeit keine wirksamere und einheitliche Konzeption der Bevölkerungspolitik, die widersprüchlich wirkte (Unterstützung der Familien zur Erhöhung der Fruchtbarkeit einerseits und organisierte Hilfe bei der Aussiedlung der Bevölkerung, die unter der Arbeitslosigkeit litt), geschafft wurde.

Die Situation änderte sich durch den Zerfall der Tschechoslowakei nach den Ereignissen in den Jahren 1938/1939, als die Majoritätsnation in der Slowakei nach den Gebietsänderungen eine deutliche Mehrheit darstellte. Die Bildung einer Konzeption der staatlichen Bevölkerungspolitik wurde einerseits einfacher, andererseits machten sich bei ihrer Schaffung radikale Elemente der Ludaken-Ideologie, ausländisches Vorbild sowie Aggressivität gegenüber bestimmten Bevölkerungsgruppen (Juden, Zigeuner/Romas) bemerkbar.

Die Bevölkerungspolitik in der Slowakei in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts machte mehrere Formen und Änderungen durch. Im Laufe einer relativ kurzen Zeit wechselten sich hier Populationismus, Neomalthusianismus, später Nationalismus in Verbindung mit ausgesuchten christlichen Grundsätzen und schließlich auch markante Elemente des Rassismus, Segregation der Gesellschaftsgruppen, auf die sich die „Vorteile“ zur Unterstützung der Familien nicht bezogen. Dabei existierten diese Teilbevölkerungspolitiken bei uns nicht isoliert, sondern sie überschneiden sich.

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Ústav archeologie a muzeologie
Filozofická fakulta Masarykovej univerzity v Brne
e-mail: pavol.tisliar@uniba.sk

RNDr. Branislav Šprocha, PhD.
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV
Výskumné demografické centrum pri INFOSTAT-e
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Katedra všeobecných dejín
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
e-mail: eva.skorvankova@uniba.sk